

Борис Чибісов

ДИСКУСІЇ ПРО ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ТОПОНІМІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НОВГОРОДСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Період XV століття в історії Новгородської землі привертав увагу науковців передусім у соціально-економічному плані, оскільки кінцем XV ст. датується цінне джерело – новгородські писцеві книги. Хоча цінність писцевих книг з соціально-економічної точки зору не підлягає сумніву, топонімічний і антропонімічний матеріал, що міститься в них, з етноісторичної точки зору все ще недооцінений.

Надійність подібних досліджень, побудованих виключно на основі аналізу ономастикону новгородських писцевих книг, сприймається деякими вченими досить скептично з ряду причин¹. По-перше, фіксації у писцевих книгах підлягало далеко не все населення, а лише безпосередні платники податків, власники дворів та інших оподатковуваних об'єктів (сінокосів, промислових угідь). По-друге, основним засобом ідентифікації платника податків у писцевій книзі було зазначення його власного імені (особистого імені, по батькові, а в деяких випадках і прізвиська) і місця проживання, а не його етнічної приналежності. По-третє, у писцевих книгах практично відсутні жінки, що не дозволяє простежити тенденції у сфері міжетнічних шлюбів. Те, що етнічну приналежність людини можна визначити за іменем, по батькові чи прізвищем, зафіксованому в писцевій книзі, питання, дійсно, сумнівне. Однак, на сьогодні більшість фахівців все ж таки схиляються до того, що комплекс антропонімічних даних, особливо з урахуванням археологічних джерел, являє собою цінну інформацію для реконструкції етнічної картини регіону². Варто відзначити, що антропонімія – не єдиний елемент ономастики. Важливу роль у ній відіграє топоніміка – назви географічних

---

¹ Див., наприклад: В. В. Седов, 'Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX–XIV вв.)' (1953) 18 *Советская археология* 204.

² Детальніше див.: Б. И. Чибісов, 'Дискуссии об информативных возможностях антропонимии для исследования этнической истории Древней Руси' в *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Альманах* (Санкт-Петербург; Казань 2016), вып. 6, с. 453–462.

об'єктів. Питання етнолінгвістичного потенціалу топонімії новгородських писцевих книг обговорюється тривалий час, проте огляд думок не знаходив відображення в публікаціях.

Початок дискусії було покладено О. Востоковим у його замітці “Завдання любителям етимології”, де автор запропонував використовувати географічні назви з тією метою, щоб визначити, “які племена в Росії первісно проживали”. У ХІХ ст. було запропоновано кілька теорій, які пояснювали походження більшості неслов'янських топонімів Російської Півночі та Північного Заходу з угро-фінських мов.

Балтійсько-фінською топонімією зацікавилися фіно-угрознавці ХІХ ст. – академік А. Шьогрен і М. Кастрен. Вони намагалися вирішити питання етнічної приналежності найдавнішого населення Півночі та Північного Заходу Росії до появи там слов'ян. Шьогрен залучив близько 400 назв і прийшов до висновку, що до приходу слов'ян на Півночі та Північному Заході Росії проживали переважно карели і саами³. До подібного висновку прийшов мовознавець М. Кастрен⁴. У деяких випадках автори використовували етимології топонімів, а також враховували слов'янську адаптацію і подальшу зміну балтійсько-фінських географічних назв. Праці І. Смірнова⁵, С. Кузнецова⁶ та О. Погодіна⁷ різною мірою розвивали та коригували основні тези досліджень Шьогрена та Кастрена.

Принципово новаторським був підхід М. Фасмера. Він дав досить повний і глибокий огляд неслов'янської топонімії, де навіть сотні назв та їх етимологій. Фасмер підкреслив, що дослідження окремих топонімів не дає належного результату: потрібно враховувати топоніми на широкій території⁸. М. Фасмер використовував у своїх працях деякі досягнення Й. Мікколи та Я. Каліми про російсько-фінські мовні контакти⁹. Загалом Фасмер прийшов

---

³ J. A. SJOGREN, ‘Die Syrjanen, ein historisch-statistisch-philologischer Versuch’ in J. A. SJOGREN, *Gesammelte Schriften*, Band I: *Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden* (Saint-Petersburg 1861) VII 292–293.

⁴ M. A. CASTRÉN, ‘Bemerkungen über sawolotscheskaja Tschud’ in *Nordische Reisen und Forschungen. V. Kleinere Schriften* (Saint-Petersburg 1862) VII 98–105.

⁵ И. Н. СМЕРНОВ, *Восточные Финны. Историко-этнографический очерк* (Санкт-Петербург 1898).

⁶ С. К. КУЗНЕЦОВ, *Русская историческая география* (Москва 1910).

⁷ А. Л. ПОГОДИН, ‘К вопросу о древнем населении нашего Севера, лопарях и чуди’ (1912) 11 *Журнал Министерства народного просвещения* 94–111.

⁸ M. VASMER, ‘Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprach-forschung’ in *Preussische Akademie der Wissenschaften. Vorträge und Schriften* (Berlin 1941), Heft 5, S. 80–99.

⁹ Див.: J. KALIMA, ‘Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen’ in *Mémoires de la Société finno-ougriennes* (Helsingfors 1919) XLIV 45–65; J. J. MIKKOLA, ‘Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den west-finnischen Sprachen’ in *Mémoires de la Société finno-ougriennes* (Helsingfors 1894) VIII 87–105.

до висновку, що на півночі Росії у давнину проживали балтійсько-фінські етнічні групи: у районі Ладозького і Онезького озер проживали саами, а на узбережжі Фінської затоки – воль та іжора. Таким чином, перший етап вивчення неслов'янської топонімії Російської Півночі і Північного Заходу був пов'язаний насамперед з виявленням і накопиченням топонімічних даних.

Систематичне вивчення історії окремих етносів, що входили до складу населення Новгородської землі, активізувалося в 40-і рр. ХХ ст. Значною мірою це було пов'язано з комплексом зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників. 13–15 квітня 1940 р. VI сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про перетворення Карельської АРСР у Карело-Фінську РСР, що підвищило її державний статус і додало територію з майже 200 тис. населення¹⁰. Доля карелів визначилася постановою ЦК ВКП (б) від 31 серпня 1944 р. “Про недо-ліки масово-політичної роботи серед населення районів КФ РСР, звільнених від фінської окупації”.

У рамках “масово-політичної роботи” з'явилися перші великі дослідження з історії карельського народу, що показують його тісний зв'язок з Новгородом і слов'янами. Одна з ранніх російських праць з історії Карелії належить С. Гадзяцькому. Він відмітив, що топоніми західного Приладожья, території між Ладозьким та Онезьким озерами, східного узбережжя останнього у ХV ст. були переважно карельського походження. На думку С. Гадзяцького, це свідчить на користь автохтонності карелів на зазначених територіях¹¹. Крім того, автор вважав, що топонімічні дані підтверджують факт розселення вепсів у районі Свири та Південного Прионежья: географічні назви цих місцевостей “можна вважати чисто вепськими за походженням”¹². Щодо саамів він загально зауважив, що землі, які примикають до південно-західних берегів Білого моря, зберегли топоніми “лопарського”, себто саамського походження. При цьому автор не залучав антропонімічні дані і не зазначив про методику виявлення неслов'янських топонімів.

Безпосереднім продовженням книги С. Гадзяцького була праця Р. Мюллер, що охоплює історію Карелії кінця ХV–ХVІІ ст. Р. Мюллер робила особливий акцент на аналізі окремих топонімів Корельського повіту в північно-західному і західному Приладожжі, які, з її точки зору, були фінського походження. Неслов'янськими були переважно гідроніми. При цьому автор підкреслювала, що балтійсько-фінські назви урочищ, озер і річок необов'язково дають відомості про склад навколишнього населення; вони можуть свідчити лише про те, що в якийсь час у цій місцевості проживали карели¹³. Більше значення

¹⁰ *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции Российского государства* (Москва 2012) 286.

¹¹ С. С. Гадзяцкий, *Карели и Карелия в новгородское время* (Петрозаводск 1941) 5.

¹² *Ibid.*

¹³ Р. Б. Мюллер, *Очерки по истории Карелии XVI–XVII вв.* (Петрозаводск 1947) 16.

мають ойконіми, себто назви поселень: Р. Мюллер припускала, що більшість сіл у XV ст. навряд чи могли бути дуже давнього походження. Велика кількість карельських назв сіл могла опосередковано вказувати на значну частку карельського населення у певній місцевості, проте “писцеві книги мало дають подібних назв”¹⁴. Проте, це велике дослідження торкнулося лише окремих топонімів без антропонімічних даних; крім того, залишається незрозумілим, на основі яких джерел автор приходить до висновків про співвідношення тих чи інших етнічних груп наприкінці XV ст.

Наступний етап вивчення неслов’янської топонімії Півночі і Північного Заходу Росії пов’язаний з працями О. Попова. Його цікавили насамперед перекладні топоніми (кальки) з балтійсько-фінських мов на російську, що фіксуються на історичній території Карелії – у Корельському повіті та Обонежжі. Використовуючи топонімічний матеріал літописів, актів, берестяних грамот і писцевих книг кінця XV–XVI ст., автор зазначає, що наявність перекладних топонімів свідчить про двомовність населення¹⁵.

До вивчення топонімії півночі Новгородської землі звертався М. Вітов. Топонімічні дані, витягнуті переважно з актів Обонежжя і новгородських писцевих книг кінця XV–XVI ст., дали можливість автору прийти до висновку, що в деяких випадках початкові балтійсько-фінські ойконіми змінювалися з плином часу на слов’янські (наприклад, місцевість *Верговичи* кінця XV ст. стала називатися *Юревичи* в середині XVI ст.)¹⁶.

Спостерігаючи видимі зміни ойконімів, автор стверджував, що на території новгородської Півночі в XV–XVI ст. відбувалася асиміляція балтійсько-фінського населення слов’янським. Варто відзначити, що Вітов був одним із перших дослідників, що поєднав дані топонімії та антропонімії: на підставі “явно не російських імен” Вітов зробив висновок, що, ймовірно, “неросійське населення” проживало на півночі Новгородської землі великими колективами, на відміну від прийшлого, слов’янського. Однак цей висновок, як писав автор, не дуже надійний: на підставі одних календарних імен ризиковано робити висновок про належність їх носіїв до слов’янського населення. М. Вітов сумнівався в інформативних можливостях не так балтійсько-фінських імен, як календарних¹⁷.

Значний внесок у вивчення неслов’янської топонімії внесла уральська топонімічна школа на чолі з О. Матвеевим. З появою його праць у 1960-х рр. почалася жвава дискусія щодо методів топонімічних досліджень і мовної при-

¹⁴ Р. Б. МЮЛЛЕР, *Op. cit.*, с. 17.

¹⁵ А. И. Попов, *Географические названия (введение в топонимику)* (Москва; Ленинград 1965); А. И. Попов, ‘Материалы по топонимике Карелии’ в *Советское финно-угроведение* (Петрозаводск 1949), вып. 5, с. 46–66.

¹⁶ М. В. Витов, ‘Гнездовой тип расселения на русском севере и его происхождение’ (1955) 2 *Советская этнография* 33.

¹⁷ *Ibid.*, с. 37.

належності топонімів Російської Півночі, до якого Матвеев відносив територію Архангельської і Вологодської областей. Особливу увагу він приділив етнотопонімам – назвам поселень, утвореним від різноманітних етнонімів. Матвеев вважає, що етнотопоніми прямо вказують на перебування тут неслов'янського населення¹⁸. Але при цьому не варто перебільшувати роль окремо взятих етнотопонімів. Значення матеріалу такого роду зростає в тому випадку, якщо він залучається системно на великій території, а також у комплексі з даними інших наук, зокрема – археології¹⁹. О. Матвеев піддав критиці твердження Попова про те, що етнотопоніми трапляються найчастіше в районі межових контактів різних етнічних груп. На думку Матвеева, поява таких топонімів у зоні проживання різних етносів не є обов'язковою. Етнотопоніми можуть вказувати зовсім не на етнічну групу, а на перебування окремих неслов'ян-мігрантів та їх сімей.

Середньовічну історію вепсів за даними новгородських писцевих книг вивчав В. Піменов. Аналіз топонімів у його книзі, відповідно до авторської характеристики, “найповерховіший”. При цьому, на думку В. Піменова, писцеві книги – це досить надійне джерело з етнічної історії: облік усіх неслов'янських імен, прізвищ та топонімів дозволяє точно визначити, який саме етнос новгородські писарі мали на увазі в тому чи тому місці²⁰. Стосовно до кінця XV ст. В. Піменов будував свої висновки не тільки на сучасній тому періоду писцевій книзі 1495 / 1496 року, але й на більш пізній книзі 1564 р. Така ретроспекція характерна для всіх наступних досліджень етнічної історії Обонежжя, оскільки писцева книга 1495 / 1496 року збереглася в окремих фрагментах.

Естонська дослідниця М. Йоалайд наголосила, що писцеві книги містять опосередковані дані про проживання вепсів. Свідченням неслов'янських ви-токів заселення є топонімія балтійсько-фінського походження, а також той факт, що значна територія, описувана писцевою книгою 1495 / 1496 р., входить у вепський ареал, вивчений етнографами. На думку М. Йоалайд, слов'янська антропонімія не завжди означає, що жителі були слов'янами; в той же час, топоніми балтійсько-фінського походження не завжди однозначні, позаяк ми можемо мати справу зі зросійщеним населенням²¹. У низці праць М. Йоалайд

---

¹⁸ А. К. МАТВЕЕВ, ‘Субстратная топонимика Русского Севера’ (1964) 2 *Вопросы языкознания* 64–83; А. К. МАТВЕЕВ, *Субстратная топонимия Русского Севера: в 2 ч.* (Екатеринбург 2001), ч. 1, с. 66.

¹⁹ А. К. МАТВЕЕВ, *Субстратная топонимия Русского Севера*, ч. 1, с. 70.

²⁰ В. В. ПИМЕНОВ, *Вепсы: Очерк этнической истории и генезиса культуры* (Москва; Ленинград 1965).

²¹ М. ЙОАЛАЙД, ‘Вепские погосты в XV–XVI вв.’ в *Традиционная культура финно-угров и соседних народов. Проблемы комплексного изучения: Тезисы докладов* (Петрозаводск 1997) 61–62; М. ЙОАЛАЙД, ‘Топонимия писцовых книг как источник этнической истории’ в *Массовые источники истории и культуры России XVI–XX вв.: Материалы конференции* (Архангельск 2002) 133–138.

представлені результати етимологічного дослідження вепських топонімів, зафіксованих писцевою книгою Обонезької п'ятини 1495 / 1496 р.²² Автор порівняла вепські назви сіл кінця XV ст. з поселеннями XX ст. і прийшла до висновку, що у більшості сіл, відомих у середньовіччі, вепси проживали як мінімум до середини XX ст.

Балтійсько-фінська топонімія стала об'єктом спеціальних досліджень І. Муллонен. На прикладі вепського топонімічного матеріалу І. Муллонен довела тезу, висунену ще Фасмером: методологічно неправильно аналізувати одну, окремо взятую назву – результат такого аналізу буде абсолютно ненадійний. Надійність ономастичного матеріалу для етністоричних досліджень забезпечується його системністю. При позірній розмаїтості ойконімів їх набір обмежений, причому, чим ширші територіальні межі залученого матеріалу, тим більше повторень. Топонімічний матеріал хронологічно неоднорідний: якщо гідронімія зберігається століттями, то ойконімія надто нестабільна, мінлива і недовговічна завдяки своїй соціальній обумовленості: зміни власників поселень, зміни етнічного складу відображалися у зміні назв поселень²³.

О. Карлова вказала на те, що ідентифікація балтійсько-фінських топонімів ґрунтується на виявленні формантів, серед яких *-l*-овий суфікс, поширений у балтійсько-фінській топонімії, що утворює топоніми на *-la* (*Kuikkala, Narhila, Kellola* тощо). Топонімія на *-la* являє собою одну з центральних карельських ойконімічних моделей. Етимологічний та формантний аналіз ойконімів дав можливість автору прийти до висновку, що в основі топонімів на *-la* лежали балтійсько-фінські календарні і некалендарні антропоніми та терміни спорідненості. Автором відмічено, що характерною рисою карельської ойконімії була наявність значного числа назв, утворених від антропонімів. В умовах малодворного села (переважно однодворні) головна роль у номінації поселень належала імені людини. Іншими словами, ойконім цілком міг вказувати на засновника села і / чи власника селянського двору. “Етнічний” характер ойконімів простежується не лише в їх витоках – балтійсько-фінських іменах, а й в ареалі поширення ойконімів. Так, найінтенсивніші скупчення ойконімів на *-la* розташовувалися в південній Фінляндії, на Карельському перешийку, в східному Приладожжі. Формант *-la* локалізується також за матеріалами новгородських писцевих книг на території Міжозер'я (між Ладозьким та Онезьким озером), особливо на річці Ояті та Капше²⁴.

²² M. JOALAIID, ‘Russian cadastral registers as a source of Vepsian Onomastics’ in *XX International Congress of Onomastic Sciences: Abstract* (Santiago di Compostela 1999) 101–102; M. JOALAIID, ‘Keelevahetus Novgorodimaa Äänise viiendikus’ in *Mitmekeelisis ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl. Võro Instituudi toimõndusõdq* (Tartu 2006) 97–115.

²³ И. И. МУЛЛОНЕН, *Очерки вепской топонимии* (Санкт-Петербург 1994); И. И. МУЛЛОНЕН, *Топонимия Присвирья: Проблемы этноязыкового контактирования* (Петрозаводск 2002); И. И. МУЛЛОНЕН, *Топонимия Заонежья: Словарь с историко-культурными комментариями* (Петрозаводск 2008).

²⁴ О. Л. КАРЛОВА, *-L-овая модель в топонимии Карелии*: автореф. дисс.... к. филол. н. (Петрозаводск 2004).

А. Дмитрієв простежив еволюцію водських топонімів із часів середньовіччя до кінця ХІХ ст. Зокрема, вивчення комплексу руських джерел дозволило А. Дмитрієву зробити висновок, що водська топонімія сформувалася задовго до приходу слов'янського населення на північний захід Новгородської землі. До кінця ХV ст. водська топонімія значно трансформувалася під впливом руської мови. Це призвело до змішування на території Водської п'ятини слов'янських і балтійсько-фінських топонімів. У місцях особливої присутності слов'янського населення формантна структура руської мови поглинала балтійсько-фінську в назвах поселень (-ово / -ево замість -la / -cula)²⁵. Проте, залишалися численні гнізда поселень із балтійсько-фінськими назвами, які у деяких випадках зберігалися до кінця ХІХ ст. у місцях історичного проживання водів.

В. Васильєв здійснив комплексне історико-етимологічне дослідження слов'янських топонімів Новгородської землі, де виявив, що тут були присутні, поруч зі слов'янськими за походженням, численні балтійсько-фінські, балтські та скандинавські топоніми. В. Васильєв виявив низку ойконімів, в основі яких були іменування “етнічного” характеру. З-поміж відзначених автором ойконімів – назви *Ляхове, Ляшкове, Варягове, Литвинове, Пруське*. Ці ойконіми самі по собі не є етнічним маркером, однак назви з продуктивним етнонімом, хоча б на перших порах існування поселення, могли функціонувати як позначення поселень вихідців із Польщі, Великого князівства Литовського та інших європейських держав. Прикметно, що саме ойконіми *Ляхове* і *Литвинове* зосереджені на території земель, що входили у ХV ст. до складу Великого князівства Литовського²⁶. Вказівка на першопоселенця, – природний спосіб номінації поселення, на думку В. Васильєва. З цієї причини ойконім може умовно виступати як етнічний маркер поселення.

Взаємозв'язок руської і балтійсько-фінської топонімії простежив О. Приображенський. Етимологічний та формантний аналіз топонімів Обонежжя, що містяться у писцевих книгах, дозволив автору прийти до висновку, що балтійсько-фінські топоніми новгородських писцевих книг – це транслітеровані оригінальні балтійсько-фінські найменування, причому в джерелах трапляється безліч топонімів, записаних по-різному. У місцях контактування слов'ян і балто-фінів відбувалося засвоєння і адаптація слов'янами балтійсько-фінських назв. Це досягалось різними способами: прямою адаптацією (або фонетичним засвоєнням назви, наприклад *Толвуя* <talvi, “зима”),

²⁵ А. В. ДМИТРИЕВ, ‘Водская топонимика в историко-культурном аспекте’ (2007) 4 *Псковский регионологический журнал* 115; А. В. ДМИТРИЕВ, ‘Проблемы водской топонимии в свете русских и зарубежных источников XI–XX вв.’ (2008) 4 (1) *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика* 56.

²⁶ В. Л. ВАСИЛЬЕВ, *Архаическая топонимия Новгородской земли: Древнеславянские деантропонимные образования* (Великий Новгород 2005) 266.

суфіксацією (коли в основі назви є балтійсько-фінський антропонім з додатком слов'янського суфікса – *Лембітове*), перекладом і напівперекладом (коли в основі топоніма були слова *jarvi* “озеро”, *saari* “острів” тощо). Подібна адаптація топонімів – це проявлений у мові результат взаємодії балтійсько-фінських етнічних груп зі слов'янами. При цьому автор підкреслив, що найчастіше неслов'янські топоніми є такими лише за своїм походженням, позаяк згодом вони були адаптовані і засвоєні слов'янами в місцях їх проживання²⁷.

З усієї численності і фундаментальності топонімічних досліджень варто відзначити, що спершу дані писцевих книг залучалися до них ситуативно, з лінгвістичних позицій діахронії (себто для вивчення історичного розвитку певного топоніма як мовного явища) і синхронії (з метою аналізу топонімічної системи у певний момент часу). Етноісторичні питання якщо й порушувалися лінгвістами, то переважно щодо історії до XV ст. Щодо Півночі і Північного Заходу Росії, то це співвідносилось з дослов'янським періодом історії. Проте, у новітніх працях лінгвістів та істориків представлений величезний топонімічний матеріал, взятий як із середньовічних джерел (зокрема, новгородських писцевих книг), так і отриманий внаслідок польових досліджень. Таким чином, системність і комплексність топонімів, їх взаємозв'язок з антропонімією і даними інших наук можуть пролити світло на етнічну картину середньовічної Новгородської землі.

---

²⁷ А. В. Приображенский, *Русская топонимия Карельского Поморья и Обонежья в историческом аспекте* (Петрозаводск 2013) 12–13, 41, 126.